

ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNDE EFSUN VE EFSUN TÖRENLERİ -2-

İsmet ÇETİN

(Baş Tarafı 10. Sayıda)

Efsun, ilk dönemlerde şamanlar, bahşiler, bakıcılar tarafından yapılırken Türklerin islâmiyeti kabul etmelerinden sonra derviş, şeyh ve hocalar tarafından yapılır olmuş, daha sonraları da ocaklılar tarafından yapılagelmiştir.

Fuat Köprülü, 'bahşi' kelimesi için Budizmin kabulünden önce 'ruhani, büyücü, falcı, hekimlik, cerrah' mânâlarında kullanıldığını; Budizmin kabulünden sonra da bu kelime ile Budist rahiplerin ifade edildiğini tahmin etmektedir.³⁸ Tunguzların 'şaman', Moğol ve Bonyatların 'bo' veya 'bugie', Yakutların 'oyun', Altay Türklerinin 'kam', Samoitlerin 'tatibei', Binovaların 'tietojieo' (bakıcı), Kırgızların 'baksı-bahşi', Oğuzların 'ozan' dedikleri sâhir şairlerdir. Sihirbâzlık, rakkaslık, mûsıkîşinaslık, hekimlik gibi birçok vasıfları kendilerinde toplayan³⁹ bu kişiler cemiyet içinde büyük yer edinmişler, daha sonraları 'kökçe' kelimesiyle ifade bulmuş, İslâm dininin Türkler arasında yayılması ile beraber Kırgızlar arasında da geleneği sürdürenler bazı sihrî fonksiyonlarını kaybederek sadece korkulan kişiler olmuşlar, son dönemde ise müslümanlık cilası altında eski paganizm kalıntılarını yaşatan büyücü, efsuncu durumlarını muhafazaya çalışmışlardır.⁴⁰

Yukarıda isimlerini saydığımız inanç veya dinî liderler, sihirbâz hekimler, hangi isimlerle anılırlarsa anılınsınlar, efsun yaptıkları hastahklar

ve efsun törenlerine ait birtakım bilgileri içine alan yazmalardan, seyahat-nâmelerden, dini metinler ve daha çok Çin kaynaklarından aktaran araştırmacı, ilim adamı ve seyyahlar efsun şekil ve törenlerini bize kadar ulaştırma mahiyet taşıdığını, dini ağırlıklı olduğunu, dini törenler şeklinde icra edildiğini tesbit etmiş ve bu konuda fikir birliğine de varmışlardır. Ancak efsunu yapanların fonksiyon ve cemiyet içindeki yerleri ile kimlikleri hakkında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

Abdulkadir İnan; tabib ile şaman aynı kişidir,⁴¹ derken başka bir yerde arbacıların şaman yahut bahşi olmadıklarını söyler. Ona göre efsun yapmak için bahşi veya şaman olmak gerekmez. Ocaklı olan herkes efsunu öğrenmiş ise okuyabilir.⁴² İbrahim Kafesoğlu ise sihrî kudrete temas etmeyerek, şamanın Hint-İran kaynaklı olduğunu, eski Türk kültüründe din adamına 'kam' denildiğini söylemektedir.⁴³ Ümit Hassan ve Osman Turan'an göre bunların ismi 'kam'⁴⁴, Abdulkadir İnan'a göre bazan 'kam', bazan 'bahşi'⁴⁵, Boyle, Eliade, Rubruck ve Sedat Veyis Örnek'e göre bunlar 'şanan'dı.⁴⁶ 1403 yılında İspanya Kralı tarafından Semerkand'a gönderilen elçi Clavige, bunları aşıklar olarak tanıtırken⁴⁷, Abdülkadir İnan Moğol İstilasından sonra bu tür faaliyetlerin şeyh ve dervişler tarafından icra edildiğini⁴⁸. Orhan Acıpayamlı Anadolu'da efsun işini hocaların yürüttüğünü söylemektedir.⁴⁹

Zamanımızda ayrı ayrı fonksiyonları olan din adamları ile aşıkların, ozanların çok kısa zamanda ayrıldığını düşünmek ne derece doğru olacaktır? Çoğu araştırmacı ve ilim adamı yukarıda da söylediğimiz gibi iki tip icracıyı ilk dönemlerde aynı kişiler olarak görmüşlerdir.

Beyaz sihir içinde tedavi maksadıyla yapıldığını söyleyebileceğimiz efsun, ruh ve sinir hastalıklarına, çeşitli zehirlenmelere, yanmalara ve yaralar ile yaralanmalara yapıldığı gibi sebebi bilinmeyen hastalıklara karşı da yapılırdı. Bu tür vak'alara karşı yapılan efsunun kaynağı, ana fikri, kötü ruhların tebelleş oldukları yerlerden defedilmesi, iyi ruhların çağırılması ve iyi ruhların gelmesiyle rahatsızlığın giderilmesidir. Ruhların çağırılması, efsunu yapanın iyi ruha veya ruhlara hükmedebilmesi, Tanrı ile arasındaki iyi ilişkilere, sürekli münasebette bulunma hali ile ilgilidir. Osman Turan, halkın müşküllerini halleden, dertlerine deva bulan kamların, Tanrı ile münasebette bulduklarına dair inançların eski dönemde yaşamış insanlarda var olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Ruhlar, iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. İyi ruhlar insanın içinde bulunduğu herhangi bir şekilde o insana kötülük gelmez. Ancak ruh küstürüldüğü zaman bedeni terk eder ve onun yerine kötü ruhlar yerleşerek yanlarında birtakım marazlar da getirirler. Zaten, insanın içinde yaşadığı meskenin de bir koruyucu ruhu vardır. Volga Türklerinin bu şekilde 'Oy Öyesi' diye isimlendirilen bir ev sahibi vardır ki, bu insan şeklinde tasavvur edilir ve ev halkının iyiliğine çalıştığına inanılır. Bu ruh her hangi bir sebeple küstürüldüğü zaman evi terk eder. Evi terk eden bu ruh zaman zaman da hastalık getirir.⁵¹

Şamanist Altayların tasavvurlarına göre ruhlar üç dairede yaşarlar:

yer altında, yer üzerinde ve gökte, Yarattıcı ruhlar ekseriya Körmös, gök ruhlarını Kuday, yer ruhlarını Yer-Su yahut Altay olarak isimlendirirler. Altaylarda bütün ruhlar iki zümreye ayrılır: 1) Tös (Harfiyyen, esas, menşe, nebde demektir), 2) Yayan neme kısaca neme (harfiyyen: yaradılmış nesne, mahlük demektir. Yani sonradan vücut bulmuş ruhlar. Bundan sonra gene ruhlar 'aru' (pâk, temiz) veya 'kara' (habis) zümrelere ayrılırlar. Buna göre ruhlar: 1) arutös, 2) karatös, 3) aruneme, 4) kara neme olarak isimlendirilirler. Bu son iki zümre, yani aru neme ve kara nemelere genellikle bir isim olarak Körmös denilir. Bu körmösler gerçekte geçmiş zamanlarda ölmüş şamanların canlarıdır. Bunlar da iki zümreye ayrılır: 1) Ozogı tay adalar ki anne tarafından büyük babalar (dayı atalar demektir), 2) kan atalar ki baba tarafından olan babalar demektir. Bununla beraber 'körmös' kelimesiyle ebedi olan 'kara tösler' isimlendirilmektedir.⁵¹ Sedat Veyis Örnek; şamanın bir doktor gibi iş görmesinin gerekçesi, hastalık nedeni olarak devlerin, cinlerin ya da kötü ruhların hastanın ruhunu alıp götürdüğü inancında yatmaktadır. Bunun yanında birtakım cinlerin insanların içine girerek onları hasta ettiği inancını da belirtmek gerekir... şaman, Tanrılar ya da ulu ruhlar tarafından seçilmiş olması sebebiyle her zaman iyi ve kötü cinlerle ilişki içindedir. Şaman, zararlı cinlerin etkisiyle bedeni bir süre için terk eden ruhu bularak hastanın bedenine, koymaya uğraşır, ya da hastalığa sebep olan cini hastadan uzaklaştırmaya çalışır.⁵²

Bu bahsettiğimiz ruhlar sadece insanın bedeni veya ruhi iyiliği için değil, geçim kaynağı olan hayvanların çoğalması, emniyet, yağmur gibi hayatı ihtiyaçlar için de yardımcı olmakta veya zarar vermektededirler. Bu ruhlar Altaylar'da, dağ, ırmak ve

göl adları gibi yalnız coğrafi değil mıntıka ve hatta kaya adı da olmuşlardır.⁵⁴

Bu isimler zamanımızda yapılan efsun törenlerinde, şamanların veya kamların okudukları efsun veya dua ve ilahilerde yaşamaya devam etmişlerdir.⁵⁵

Efsun törenlerinden birisini burada özetlemeye çalışalım. Altay Şamanlığında görülen bu efsun törenlerini kısmen kısaltarak, zaman zaman da başka kaynaklardan aktarmalar yaparak burada vereceğiz.

Şaman efsun işlemine başlamadan trans hale gelmesi gerekmektedir. Bunun için hastalara ve tedavi etmeye çağırılan Yakut şamanı eve girdiği andan itibaren üst başa, odanın en saygılı yerine geçer; boz at derisinden yapılan pos üzerine oturur. Bunun sebebi boz at derisinin yakutlarda kutsal sayılmasıdır. Şamana akşama kadar türlü yemekler ikram edilir, Komşular veya soyun büyükleri çağırılır; ziyafetten sonra ayin için her şeyin hazır olduğu ilan edilir. Şaman uzun saçlarını sıvar, hazırlığa ait bazı teferruatın yapılması için emir verir. Ayine katılmayanların ayine başlamadan önce orayı terk etmelerini, ayin sırasında ayinin yapıldığı yere her türlü giriş çıkışın yasak olduğunu anlatır. Ayin başlamak üzere iken şamanda garip bir değişiklik olur; hıçkırık tutar, yüzünün adaleleli durmadan hareket eder, gözleri ateşe bir nokta üzerine dikilir. Ortada yanan ateş yavaş yavaş sönmektedir. Ayine iştirak edenler çok yavaş konuşurlar. Şaman bayağı giyimlerini çıkarıp ayin cübbesini, yoksa kadın entarisi giyer. Eline piposunu tuttururlar, yavaş yavaş dumanını yutar... Hıçkırığı sıklaşır, gözleri kapanır. Boz at postu odanın tam orta yerine konur. Şaman post üzerine oturup biraz su içer. Eline kamcı, kayın ağacı ve dalları alır; Postun baş tarafı

güney yönüne doğrudur. Şaman da güneye doğru durur. Dört yanına secde eder, ağzına aldığı suyu etrafa püskürtür. Ev sahibi ateşe bir avuç at kılı atar ve ateşi söndürür. Oda zifii karanlık içindedir. Şaman başını eğmiş mürakabeye dalan şeyh gibi, sessiz ve hareketsiz oturur. Her tarafı derin bir sezizlik kaplar,

Şaman ilâhiler okur, davul çalar... Biraz sonra şamanın ancak mırıldaları işitilir, davul durur. Yine bir kaç dakika derin sükûnet. Şaman istigrak (ekstaz) haline gelmiştir. Birden bire düzgün ilâhiler okuyup davul çalmaya başlar. Emegetini, yani koruyucu ruhunu ve başka tanrıları çağırır. Bunların çabuk gelmeleri için yalvarır. Bu ruhlar birden bire bastırılırlar. Şaman korkusundan bayılır...⁵⁶ Şaman artık trans hale gelmiştir. Bundan sonra; ...şaman yere düşer düşmez ilahiler okunmaya başlanır. Tecrübeli ihtiyarlar şamanı ayıltmaya çalışırlar. Ruhlar arasında kendi emegitini gördüğü gibi şaman ayılır, neşelenir, sıçramağa ve dans etmeğe başlar. Ateş yakılır. Ateşin al ziyası içinde dans eden şamanın ağzından köpükler sıçradığı görülür. Gözleri yarı kapalı, elinde davul, şeytani bir dans yapmaktadır. Niha yet şaman yavaş yavaş tabi durumunu almaktadır. Davul düzenli sesler çıkarmağa, ilahiler de anlaşılır şekilde söylenmeğe başlar. Hastanın yatağının yanına gelir...⁵⁷ Buraya kadar olan durum, şamanın kendi içindeki ruhunu bulmasıdır. Kendi cinine müracaat eden şaman-ki cin kendi içindedir.»⁵⁸ hastanın başucuna gelerek ellerini hastanın alınına koyarak etrafı seyretmeğe başlar. Böylece hastaya musallat olan kötü ruhları arar. Kötü ruhlardan birini bulunca yeneden dansetmeğe başlayan şaman, koruyucu cinin vasıtasıyla hastalığın asıl sebebinin öğrendiği gibi, hastalık sebebiyle hastanın bedeninden uzaklaşan ruhun yerini de öğrenmiş olur.

Yine çeşitli dans ve davulla taklitler yaparak gök yüzüne uçar. Tüm bunları minik ve davuluyla taklit eder. Orada bir çok ruhlarla buluşur. Bu arada başına bir çok cin toplanmış olur. Bu cinlerin aracılığı ile hastanın bedenine sokulmuş olan cini kovular. Hastanın ruhunu hastanın bedenine yeniden koyar. Bu şekilde cinleri toplarken ve yardımlarını isterken çeşitli pazarlıklar da yapar. Hangi hayvanı kurban edeceğine karar verir. Şayet kötü ruhla pazarlı-

Efsun yapan kişi, sihri hareket ve dualar ile ilahilerin yanı sıra birtakım yardımcı malzemelerde kullanır. Bunlar kendi vücudundan muhtelif organlardır. Taş, öd ağacı, zerlik otu, put, tılsımlı kabul edilen şekiller, kayın ağacı, v.b. Kullanılan bu malzemelere tekabül eden büyüün amacı düşüncesiyle değil, başlıca heyacanlarla ilgilidir.⁵⁹ Bunlardan taş hakkındaki inanç takriben 720 yıllarına kadar uzanmaktadır.

Şamanın veya efsunu yapan görevlinin, yanına birtakım malzemeler alarak, trans haline geldikten sonra tedavi ya rihi hastalığa, ya zehirlenmeye ya da insanın zararına olacak daha başka şeylere uygulanır. Bunların uygulanış şeklini şöyle sıralayabiliriz:

Hasta, deri hastalıklarından birisinde şikâyetçi ise, onun ateşe karşı saygısızlık yaptığına inanılırdı. Bu hastalığı, kartaldan türediğine inanılan şaman, cakmak taşı ile ateş yakmak suretiyle tedaviye çalışır.⁶⁰

To-balar'da, zehirlenen yere To-ba imparatoru tükürür ve böylece tedavi olacağına inanılırdı.⁶¹

Radloff; «Türkler, ruhlara taparlar ve şamanlara inanırlar. Bunların örf ve adetleri genellikle Hiung-nu (Hunlu) larinkine benzer.»⁶² İnan; «VI. Yüzyılda büyük Türk devletini yeniden kuran Gök-Türk sülalesi şamanist boyların yetiştirdiği sülale idi.»⁶³

ve Ümit Hassan; «Doğu Türkistan'ın müslüman olan kamları hastayı efsunla tedavi yoluna giderlerdi.»⁶⁵ demektedir. Çaölar içinde günümüze kadar bu inanç silsilesi içinde islami bir hüviyete bürünen efsunun islamiyete geçişini Osman Turan, budist inançlardan kaynaklandığını ve Mevaraünnehir' çevresinde bu etkilenmenin oluştuğunu söylemektedir.⁶⁶

Şamani dönemden İslami döneme gelen efsunla ilgili birtakım inanmalar —hurafe olsalar dahi— günümüzde de hâlen yaşamaktadır. Bunlardan uçuk (Dudaklarda oluşan kabarcıklar) hastalığına karşı efsun yapılması, göçürme (nakletme), eski şamanî akideye göre insanı hasta eden ruhun kam marifetiyle başka birşeye nakledilmesi şeklinde görülür.⁶⁷

Özbekler'de şaman ayini yapan ve hastalı tedavi eden bahşilerin bulunması, buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁶⁸

İslami dönem Türk destanlarından Manas Destanı'nda, Er Manas'ın atı Akkula'nın fazla yağının giderilmesi için Almambet'i görevlendirmesi, Almambet'in kalmukçu, afsunlar, dualar, Cince büyüler okuyup suya yada taşıyı atması ile yağmur ve dolu yağması sayesinde hayvanların zayıflaması, bazılarının ölmesi, bu arada Akkula'nı formuna kavuşması; Bokmurun'un, nazardan korunması için Köketey Han tarafından başına puhu tüyünün takılması; Alp Koşay ile Yalay'ın güreşlerinde yerden kalkan tozun giderilmesi için efsuna müracaat edilmesi, eski dönem inançlarından bazılarının, bunlardan efsunun islami dönemde yaşadığına örnek teşkil eder.⁶⁹

Şahıs, herhangi bir hayvan (yılan, akrep, karakurt, zehirli örümcek, golondes, tarantula, v.b.) tarafından zehirlenmişse müslüman türkler tarafından efsuncular çağırılarak okutulurdu.⁷⁰

bazen de zehirli bölge kızgın demirle yakılıp daha sonra okutulur, Şaman, cezbe haline geldikten sonra bazı zamanlarda zehirli bölgeyi emer ve zehirlenmiş kanı tükürür. Bunların haricinde Hun Türklerinde hastalanan şahıs ateş vasıtasıyla, Tatar Türklerinde hastanın başına bir put yapılmak suretiyle efsun yapılır ve hastanın tedavi olacağına inanılır.⁷¹

Başkurtlar, «Tatran kısıkurı» denilen efsun ile dikkat çekerler. «Tatra», çocukların kulaklarında meydana gelen akıntı (otorhee) hastalığıdır. Bu hastalığı, «izinli» bir kadın kısıkırır, yani tatran haykırırsa, efsun okursa tedavi edebilir.⁷²

Hastalık ne olursa olsun, ister zehirlenme, ister yarananma, ister ruhi rahatsızlık, isterse hayvan ve evlere yönelecek kötülük olsun, efsun psikolojik bir telkin usulüdür. Zaman içinde bu tedavi usulü bazan şamanların, bazan kamların, bazan arıbaşı diye isimlendirilen kişilerin, aşkların, odacıların ihtisası sahasına girmektedir. Efsunu yapan kişiler tedavi edecekleri kişi veya kişilerle mutlaka karşı karşıya gelmelidirler. Aksi takdirde yapılan efsun geçerliliğini koruyamayacak veya etkisiz olacaktır. Yapılacak sihi işlerden, muhatap mutlaka haberdâr olmalıdır.⁷³

Sürekliliği coğrafya değiştiren Türkler, buldukları coğrafyada yaşayan insanların inançlarından mutlaka etkilenmişlerdir. İlk inanç şekillerini veya ismini bilmediğimiz dini sistemlerinden en son kabullendikleri İslâm dinine kadar, Hıristiyanlık, Budistlik, Lamacılık, Yahudilik, Manihaistlik, Zerdüştlük, Universalistlik gibi birçok inanç çevresine girmişlerdir. Bunlardan Öngütleri, Uygurları, Kaşgarlıları bazı zamanlar Hıristiyanlaşmış olarak, Gök! Türkleri Zerdüştlüğün etkisinde⁷⁴, Uygurları, To-baları Budistleşmiş, Türk Tatarları Lamaistlik çevresine girmiş olarak görmekteyiz.⁷⁵

Sonuç olarak; İslâmiyetten önceki Orta-Asya Türklerinin dünya görüşünde Üiversalizm, Teoizm ve Uluğ-Kündü Budist mezhebi gibi inançlar tesirli olmuşlar.⁷⁶ Buldukları çevreye göre çeşitli dinlere giren Türkler, İslâmiyet ve Gök-Tanrı Dininin dışındaki dinlere katıldıkları dönemlerde milli şuurlarını kaybetmiş veya bu tehlike ile karşı karşıya gelmişlerdir.⁷⁷ Türklerin mensup oldukları bu ve diğer dinler içinde yaşayan efsun, İslâmiyeti kabulden sonra da cemiyet hayatında görülür ve yaşar olmuştur. Günümüze kadar da devam etmiştir.

Sihrin, bir inanç veya inanma yolu ile insanların tatmin duygularını bastıran bir unsur olduğu açıktır. Bu konuda Ziya Gökalp'in fikri çok yerindedir. Türk cemiyet hayatında; «Sihir, şiirin, mûsikinin, raksın kanatlarıyla uçan cevval, tayyâr bir hayattır.»⁷⁸

* Bu yazının ortaya çıkmasında görüşlerinden yararlandığım hocam Prof. Dr. Dursun YILDIRIM'a teşekkür ederim (İ.Ç.)

39 Köprülü, a.g.e., s. 57-58

40 a.g., s. 113-114, 153-154

41 İnan, a.g.e., s. 14

42 a.e., s. 146

43 İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 89, 90

44 Ümit Hassan, a.g.e., s. 118

Osman Turan, a.y.

45 İnan, a.g.e., s. 54, 145

46 Jhon Andrew Boyle, 'Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi (Türkçesi: Orhan Şaik Gökyay), Türk Folkloru, Y: 2, S: 297, s. 6941-6950 Köprülü, a.g.e.,

Örnek, a.g.e., s. 54-59

47 İnan, a.g.e., s. 187

48 a.e., s. 187

49 Orhan Acıpayamlı, 'Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri DTCF Dergisi, C: XXV, S: 2-2, 1969, s. 9.

- 50 Osman Turan., a.y.
51 İslâm Ansiklopedisi,
52 Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1988, s. 404
53 Örnek, a.g.e., s. 55
54 İnan, Eski Türk Dini Tarihi, Ankara 1976, s. 84-85
55 Örnek, a.g.e., s. 59
56 İnan, Şamanizm, s. 114-115
57 a.e., s. 114
58 Örnek, a.g.e., s. 55
59 Malinowski, a.g.e., s. 50
60 Ahmet Caferoğlu, «Türklerde Sihri Taş Telakkisi», Halk Bilgisi Haberleri Dergisi, C: 2, S: 3, 1 Teşrinisani 1930, s. 1
61 İnan, a.g.e., s. 119
62 Cinin Şimal Komşuları, s. 81
63 W. Radloff, Sibiry'a'dan (Çeviren: Ahmet Temir), C: I, İstanbul 1954, s. 133
64 İnan, a.g.e., s. 4
65 Hassan, a.g.e., s. 118
66 Turan, a.m.,
67 İnan, a.g.e., 454-455
68 İnan, a.g.e., 468
69 Abdulkadir İnan, Manas Destanı, Ankara 1983, s. 60, 78, 89
70 İnan, Şamanizm, s. 146-147
71 Ligetti, a.g.e., s. 105
72 Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1987, s. 455, 553, 493
73 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 124
74 Ligetti, a.g.e., s. 26, 89, 300, 303, 304, 306, 309
75 Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 184
Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I. C., s. 123
İnan, Şamanizm, s. 6-8, 11-12, ilh.
76 Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, (Türk Kültürü El Kitabı II, C 1/b'den ayrı basım), İstanbul 1978, s. 134-142
77 Kafesoğlu, a.g.e., s. 90-104
78 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 121